

ДИАЛЕКТНА ОСНОВА ОЙКОНІМІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті схарактеризовано назви населених пунктів Хмельницької області, пов'язані прямо чи опосередковано з діалектною лексикою, зокрема з місцевими географічними термінами. Серед 45 таких найменувань частина має проміжний етап (через антропоніми або інші лексеми). Водночас сюди не належать назви поселень, походження яких ґрунтується на даних «народної етимології».

Ключові слова: ойконім, назва поселення, діалектизм, місцевий географічний термін.

Наталья Торчинская. ДИАЛЕКТНАЯ ОСНОВА ОЙКОНИМИИ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

В статье охарактеризованы названия населенных пунктов Хмельницкой области, связанные прямо или косвенно с диалектной лексикой, в частности с местными географическими терминами. Среди 45 таких наименований часть имеет промежуточный этап (через антропонимы или другие лексеми). В то же время сюда не относятся названия поселений, происхождение которых основывается на данных «народной этимологии».

Ключевые слова: ойконим, название поселения, диалектизм, местный географический термин.

Natalia Torchynska. DIALECT BASIS OF OIKONYMICON OF KHMELNYTSK REGION

The article describes the names of settlements in the Khmelnytsk region, connected directly or indirectly with dialectal vocabulary, in particular with local geographical terms. Among 45 such names, the part has an intermediate stage (through anthroponyms or other lexems). At the same time, the names of settlements, whose origins are based on data of "national etymology", do not belong to this group.

Key words: oikonym, settlement name, dialectic, local geographic term.

Ойконімікон Хмельниччини під впливом лінгвальних та позамовних факторів протягом усього свого розвитку зазнавав постійних змін. Саме топонімія, зокрема й власні назви поселень, сприяє поглибленому розумінню історії життя народу, його особливостей, взаємозв'язків, а регіональні дослідження охоплюють усі назви, що функціонували або функціонують на певній території, створюють цілісну картину розвитку онімної системи, уможливають проведення порівняльно-зіставного аналізу ойконімії різних історико-географічних територій.

Оними – це невід'ємний компонент як літературної мови, так і усно-розмовних її варіантів, зокрема говірок, говорів та діалектів, а оскільки власні назви є вторинними, утвореними від апелятивів, часто й діалектних, то діалектна лексика стає важливим матеріалом для ономастичних досліджень. Походження топонімів, етимологію яких немає змоги з'ясувати на підставі словника літературної мови, легко мотивують діалектні лексеми та їхні варіанти. Таким чином, топоніми часто зберігають у своєму складі діалектні лексеми, що давно вийшли з ужитку в літературній мові [див.: 10, с. 8].

Станом на 2017 р. у Хмельницькій області нараховується 1451 населений пункт, зокрема 37 міських і 1414 сільських [1]. Об'єктом нашого дослідження стали 45 ойконімів (3,1% від загальної кількості), в основі яких лежать діалектні лексеми. Зазначимо, що до уваги бралися не тільки найменування, мотивовані географічними термінами чи іншими місцевими словами, а й відантропонімні ойконіми, в основі імені, прізвища чи прізвиська яких лежить діалектизм.

Предметом дослідження послужили матеріали «Словника власних географічних назв Хмельницької області» [9]. Діалектний матеріал взято із живого мовлення мешканців області, а також із засобів масової інформації та праць С. Д. Бабишина [2], К. С. Баценко [3], Б. Д. Грінченка [4], Т. А. Марусенко [6], Е. М. Мурзаєва [7], М. І. Теодоровича [8] та інших дослідників, зокрема і місцевих краєзнавців.

Найбільшу кількість становлять найменування поселень, прямо чи опосередковано мотивовані діалектними формами географічних термінів.

Будучи давньою і самотньою, народна географічна термінологія (ГТ) привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних лінгвістів. Так, досить повно вивчена польська (П. Нітче), сербсько-хорватська (Ю. Шутц), чеська і словацька (Р. Малько), болгарська (Е. Григорян), македонська (М. Агрировський), російська (Л. Берг, П. Маштаков, Е. Мурзаєв, В. Мокієнко), білоруська (І. Яшкін) ГТ. Проаналізовано й балтійські ГТ (Л. Невська). Українські студії над народними ГТ належать М. Сумцову, К. Дубняку, І. Верхратському, В. Левицькому, С. Рудницькому, М. Юрковському, а також сучасним дослідникам – Т. Марусенко, Й. Дзензелівському, М. Толстому, Є. Черепановій, П. Чучці, О. Данилюк.

ГТ були об'єктом дослідження й топонімістів. Як твірні основи власних географічних назв їх розглядали ономасти різних слов'янських країн. У поле зору українських науковців ГТ потрапляли здебільшого в контексті дослідження гідронімів (студії О. Стрижака, І. Желізняк, Ю. Карпенка, Є. Отіна, О. Карпенко, В. Шульгача, В. Лучика та ін.) та ойконімії (праці Д. Бучка, О. Купчинського, М. Худаша та ін.).

Як зазначають дослідники, народна географічна термінологія внаслідок дії низки екстралінгвальних та внутрішньомовних чинників поступово виходить з ужитку, залишаючись переважно лише в онімному просторі та даючи широкі можливості для порівняльно-історичних студій [5, с. 1].

За нашими підрахунками, у складі хмельницького ойконімікону зафіксовано 15 номінацій, мотивованих народними географічними термінами, зокрема: 1) *Берегелі* ← *берегелі* – «лука, що розкинулася на березі ріки» (Ю. Д. Гжимайло) [9, с. 60]; 2) *Бокійвка* ← *бокай, бакай* – «глибока яма в болоті, річці» (С. Д. Бабишин) [9, с. 74]; 3) *Брикуля* ← *брикуля* – «пасовище на березі річки» (С. Д. Бабишин) [9, с. 79]; 4) *Бурті* ← *бурта* – «велика купа, насип, підвищення; невисока похила гора; насип, горб, пагорб; місце приготування селітри» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 84]; 5) *Вікніни* ← *вікнина* – «непоросле водорослями місце на болоті; грузьке болото, трясовина» (С. Д. Бабишин, К. С. Баценко, Б. Д. Грінченко, О. К. Данилюк) [9, с. 109]; 6) *Городнявка* ← *городня* – «система дерев'яних зрубів, заповнених землею або камінням, яка укріплювалася навколо міста або двору феодала» (С. Д. Бабишин) [9, с. 141]; 7) *Деражня* ← *деражня* – «місце первинного обробітку деревини» [9, с. 159]; 8) *Джурджівка* ← *джурджя* – «густа каламутна рідина» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 161]; 9) *Драганівка* ← *драговина* – «трясовина; грузька, болотиста місцевість; мокре місце між узгір'ями» (С. Д. Бабишин) [9, с. 169]; 10) *Конотоп* ← *конотоп* – «болотисте, непроїзне місце» (С. Д. Бабишин) [9, с. с. 237]; 11) *Лонки* ← *лонка* – «низина біля річки; луг, де випасають корів; луг, що заливається водою» (Т. А. Марусенко) [9, с. 285]; 12) *Сіноводи* ← *сіноводи* – «сінокісні угіддя, що розкинулися при витoku кількох річок чи струмків» (С. Д. Бабишин) [9, с. 415]; 13) *Соснівка*, до 1946 р. – *Куява* ← *куява* – «крутий горб; пусте місце; невідома місцевість» (Т. А. Марусенко); «окрема хата, хижка, житло» (С. Д. Бабишин) [9, с. с. 432]; 14) *Струга* ← *струг* – «болотиста западина; потік; невелика течія на болоті; маленьке болото; дорога через болото; невеликий рів» (Т. А. Марусенко) [9, с. 445]; 15) *Холодець* ← *холодець* – «місце в тіні або ущелинах, де влітку довго зберігається сніг або лід» (Е. М. Мурзаєв) [9, с. 480].

Із народними географічними термінами пов'язана група слів для позначення мешканців певних територій. У Хмельницькій області зафіксовано 10 ойконімів, в основі яких лежить катойконім, мотивований діалектним ГТ: 1) *Бутівці* ← *бути* – «вирубаний ліс із великою кількістю пеньків, хмизу (С. Д. Бабишин); *бутина* – «рубання лісу; лісова ділянка, призначена на зруб; лісосіка» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 84–85]; 2) *Глушківці* ← *глуш, глушка* – «листяний ліс, густо заросле місце» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 132]; 3) *Гуменці* ← *гумно* – «місце для зберігання і обмолоту скошеного хліба» (С. Д. Бабишин) [9, с. 152]; 4) *Заборознівці* ← *забора* – «грядка з підводного каміння, над якою розташоване село» (С. Д. Бабишин) [9, с. 184–185]; 5) *Завадинці* ← *завада* – «перешкода» (С. Д. Бабишин) [9, с. 185]; 6) *Западінці* ← *западина* – «глибокий крутий яр; долина між двома горами; низьке місце, понижена місцевість; кругла чи овальна полога котловина; мокра заболочена низина» [9, с. 194]; 7) *Колубаївці* ← *котлубань, колибань, колуба, колиба* – «глибока долина; яр; вибоїна на дорозі» (І. В. Гарнага) [9, с. 236]; 8) *Субіч* ← архаїчний префікс *су-* і слово *бік (біч)* – «стрімкий схил гори» [Прапор Жовтня. – 1974. –

№ 182]; *убіч, обіч* – «схил гори» (Е. М. Мурзаєв) [9, с. 447]; 9) *Сутківці* ← *сутки* – «вузька стежка, прохід, коридор» (С. Д. Бабишин) [9, с. 449]; 10) *Щербівці* ← *щерба* – «провалля, глибокий яр» (С. Д. Бабишин) [9, с. 512].

Подібне значення мають і твірні лексеми ойконімів, що вказують на тип поселення або на характер його забудови, включно із особливостями садиб. Таких номінацій населених пунктів зафіксовано шість: 1) *Велика Клітна* ← *кліть* – «комора, кімната» (К. С. Баценко); *клітня* – «приміщення, де зберігали збіжжя» (С. Д. Бабишин) [9, с. 89]; 2) *Комині* ← *комин* – «димар; димохід» (С. Д. Бабишин) [9, с. 237]; 3) *Куча* ← *куча* – «низька глиняна хата або напівземлянка» (С. Д. Бабишин); «кліть для птахів; хлів для свиней» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 266]; 4) *Притулівка* ← *притулок* – «місце, де можна перебути якийсь час; пристановище; місце, де можна сховатися; захисток, укриття»; *притула* – «хлів для худоби під однією покрівлею з хатою» (С. Д. Бабишин) [9, с. 386]; 5) *Спрісівка* ← *сприся* – «підпора, стовп, які ставилися при будівництві дерев'яних хат» (С. Д. Бабишин) [9, с. 433]; 6) *Шатёрники* ← *шатро* – «сільське житло, глиняна напівземлянка» (С. Д. Бабишин) [9, с. 503].

Безперечно, значна частина таких найменувань поселень не має однозначного етимологічного тлумачення, оскільки можливе подвійне, а то й потрійне трактування їхнього походження. Наприклад, ойконім *Бутівці*, крім вказаного варіанту, міг бути мотивований і діалектизмом *бута* – «чобіт» (М. І. Теодорович) та антропонімом *Буть* (1176 р.) або *Бутко* (1386 р.) [9, с. 84–85]. Безперечно, діалектне забарвлення в ойконімах зберігається навіть тоді, коли вони проходять проміжний етап (через антропонім або іншу лексему).

Всього нами зафіксовано 14 відантропонімних або інших ойконімів, в основі яких наявна діалектна лексема, яка може як бути ГТ, так і позначати інші реалії: 1) *Балабанівка* ← *балабан* – «найбільш віддалений від центру села куток»; «особливий, випечений без форми хліб»; «трав'яниста рослина», (Б. Д. Грінченко) [9, с. 53]; 2) *Бовкуні* ← *бовкун* – «один впряжений віл» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 72]; 3) *Буглаї* ← *буглав* – «ряст» (С. Д. Бабишин) [9, с. 80]; 4) *Бучая* ← *буча, бучало* – «вир; глибока яма на дні річки» (С. Д. Бабишин) [9, с. 86]; 5) *Волудриці* ← *волудра* – «страва із запареного борошна» (С. Д. Бабишин) [9, с. 121]; 6) *Губельці* ← *губи* – «гриби» (С. Д. Бабишин); *губа* – «затока з гирлом річки у глибині; поселення, хутір, округ, повіт, волость» (Е. М. Мурзаєв) [9, с. 150–151]; 7) *Жижніківці* ← *жизний* – «життєвий; плодоносний, плідорідний», *жизкати* – «жити, існувати» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 179]; 8) *Кочубеїв* ← *коцюба* – «кочерга» (С. Д. Бабишин) [9, с. 247]; 9) *Крупець* ← *крупець* – «зернистий пісок» (К. С. Баценко), «криниця, джерело» (Т. А. Марусенко) [9, с. 256]; 10) *Сирватинці* ← *сервета* – «скатерка» (С. Д. Бабишин) [9, с. 414]; 11) *Трительники* ← *трительники* – «сільські злидарі, які обробляють панське поле за третій сніп» (С. Д. Бабишин) [9, с. 461]; 12) *Хоптинці* ← *хопта* – «бур'ян» (С. Д. Бабишин) [9, с. 481]; 13) *Храбузна* ← *храбуз* – «дрібні головки капусти; хмиз; стебла; зарості» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 482]; 14) *Чимбарівка* ← *чинбар, чимбар* – «людина, яка вичиняє шкіри» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 498].

Із діалектним походженням нічого спільного не має тлумачення ойконімів на рівні так званої «народної етимології», значна частина яких «етимологізується» на основі випадкового збігу звукового складу назви поселення та інших лексем або їх сполучень. Зразками народних тлумачень можна вважати такі приклади: 1) *Антоніни*, раніше *Голодьки* – «голод супроводжував життя людей» (Радянське Поділля – 1970. – 29 липня) або «холод, оскільки навіть улітку вздовж р. Ікопоть було холодно» (Зоря комунізму. – 1983. – 28 травня) [9, с. 49]; 2) *Баглаї* ← *Бѣглые* (поселення утворене *біглими* втікачами або колоністами); *Балалаи* (село, у якому жили музиканти князька, що грали на *балалайках*) (М. І. Теодорович); див. також *баглаї* – «лінощі» (Б. Д. Грінченко) [9, с. 51]; 3) *Бальківці* ← «село знаходилося у мальовничій місцевості, куди з'їжджалися пани з усієї околиці і влаштували тут *бали*» (Радянське Поділля. – 1970. – 29 березня) [9, с. 55]; 4) *Біліжинці* ← «відомості передавалися *ближнім* *женцям* за рікою» (Подільські вісті. – 1996. – 19 березня) [9, с. 67]; 5) *Богданівка* ← «село людям *Богом дано*» [9, с. 72]; 6) *Велика Медведівка* ← «там, де *мед веде* (варить) *дівка*» [9, с. 90–91]; 7) *Веселівка*, до 1946 р. – *Кобилле* ← «там, де *кобиль* (коблик, піскар) *є*» (Ю. Д. Гжимайло) [9, с. 100]; 8) *Воробіївка* ← «там, де дали *ворогам бій*» (Новий шлях. – 1988. – 3 вересня) [9, с. 121]; 9) *Дружне*, до 1969 р. – *Циценівка* ← «*це і це нивка*» (Ю. Д. Гжимайло) [9, с. 170];

10) *Жемеліниці* ← «млин во же меле» (М. І. Теодорович) [9, с. 178]; 11) *Каламарінка* ← «відпочинемо коло Маринки» (С. Д. Бабишин) [9, с. 214]; 12) *Медці* ← «місце, де мед продають ці?» (Ю. Д. Гжимайло) [9, с. 309]; 13) *Миклаші* ← «мык-ляше, тобто «тікай, ляше» (М. І. Теодорович) [9, с. 310]; 14) *Моломоліну* ← «там, де люди мало молилися» (С. Д. Бабишин) [9, с. 320]; 15) *Нетішин* ← «місцевість, яка не тішила князя Острозького» (Нетішинський вісник. – 1999. – 12 лютого) [9, с. 330]; 16) *Ожівці* ← «там, де гожі вівці» (М. І. Теодорович) [9, с. 344]; 16) *Осламів* ← «село осла мого» [9, с. 348]; 17) *Покоцівка* ← «там, де люди жили по куцах» (Подільські вісті. – 1996. – 19 березня) [9, с. 374]; 18) *Поляховé* ← «по ляхах, тобто «кінець шляхтичам» (М. Трипольський), «там, де поле ховає» (І. А. Стасюк), «полех, тобто поліщук» (С. Д. Бабишин), «поселення за Лядовою» (К. Валігура) [9, с. 378]; 19) *Прип'утні* ← «місцезнаходження при п'уті» [9, с. 385]; 20) *Росолівці* ← «там, де татари русів ловили» (Ю. Д. Гжимайло) [9, с. 398]; 21) *Сахнівці* ← «там, де робили саки нові для ловлі риби» [9, с. 407]; 22) *Севрюкі* ← «там, де людям йшло все в руки» (М. І. Теодорович) [9, с. 409]; 23) *Терéшки* ← «то рештки, тобто залишок чого-небудь» (М. І. Теодорович) [9, с. 454]; 24) *Тихомель* ← «там, де млин тихо меле» (М. І. Теодорович) [9, с. 457]; 25) *Чернелівка* ← «там, де в річці водилися чорні лини» (М. І. Теодорович) [9, с. 496–497]; 26) *Шатава* ← «там, де люди шаталися вулицями» [9, с. 503]; 27) *Яхнівці* ← «там, де люди ахали, попадаючи в болото» (М. І. Теодорович) [9, с. 522].

Такі тлумачення назв поселень зазвичай типові, оскільки мешканці чи не кожного населеного пункту намагаються вигадати легенду або переказ, які, на їхню думку, могли б пояснити, чому саме так іменується певне поселення. Безперечно, нічого спільного з науково обґрунтованими теоріями народна етимологія не має і може бути проаналізована лише збирачами усної народної творчості.

Таким чином, у складі ойконімікону Хмельницької області зафіксовано 45 найменувань поселень, прямо чи опосередковано пов'язаних із діалектною лексикою, зокрема з місцевими географічними термінами. Частина із них має проміжний етап (через антропоніми або інші лексеми). Водночас сюди не належать назви поселень, походження яких ґрунтується на даних «народної етимології».

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій Хмельницької області // Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmistxm.html>.
2. Бабишин С. Д. Топоніміка в школі / С. Д. Бабишин. – К.: Радянська школа, 1962. – 122 с.
3. Баценко К. С. Місцеві апелятиви в топонімії Хмельниччини / К. С. Баценко // IV Республіканська ономастична конференція: тези. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 61–62.
4. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – Т. 1–4. – К.: Наукова думка, 1996–1997.
5. Громко Т. В. Семантичні особливості народних географічних термінів Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Т. В. Громко. – Кіровоград, 2000. – 20 с.
6. Марусенко Т. А. Названия рельефов в говорах Хмельницкой области УССС / Т. А. Марусенко // Карпатская диалектология и ономастика. – М., : Наука, 1972. – С. 277–299.
7. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
8. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Т. 1–5. – Почаев, 1989–1899.
9. Торчинська Н. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області / Н. М. Торчинська, М. М. Торчинський. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
10. Торчинська Н. М. Українська діалектологія: навчальний посібник / Н. М. Торчинська. – Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2017. – 156 с.

Стаття надійшла до редакції 5.06.2017 р.